

СТРАХОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ В ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Озернюк Г. В.

*Міжнародний гуманітарний університет
м. Одеса, Україна*

Стаття присвячена дослідженню становлення страхових правовідносин в період Середньовіччя, проаналізовані особливості та передумови виникнення видів страхування та страхового договору. Автор робить висновок, що зародження схожих на сучасні страхових правовідносин в період Античності не набуло гідного розвитку в період Середньовіччя. Античне страхування майже повністю зникло та не стало гідним підґрунтям для розвитку подальших страхових правовідносин, які пройшли складний шлях від релігійних до світських.

Ключеві слова: страхові правовідносини, види страхування, страховий договір, період Середньовіччя.

Постановка проблеми. Основні тенденції розвитку сучасного законодавства в нашій державі, формування напрямків економічної політики й, як слідство, розвиток страхового ринку викликають негайну потребу в удосконаленні правового регулювання страхових правовідносин.

Дослідження історичних передумов виникнення сучасних видів страхування та страхового договору надасть можливість правникам та практикам більш глибоко проаналізувати страхові правовідносини та сприятиме визначенню кола питань, які потребують законодавчого закріплення чи вдосконалення.

Стан дослідження. До проблеми вивчення історичного розвитку страхування неодноразово звертали свою увагу історики та правники: Адамова О., Аленічев В., Балабанов І., Йоффе О., Микитюк В., Мусін В., Райхер В., Рибнікова С., Серебровський В., Слюсаренко О., Смирнова М., Плиса В., Казарез В., Фогельсон Ю., Ходченко Е., Шимінова М., Шахов В., Шершеневич Р. та інші.

Метою статті є проведення дослідження розвитку страхових правовідносин в епоху Середньовіччя, визначення основних аспектів їх правового регулювання, передумов виникнення видів страхування та страхового договору.

Вклад основного матеріалу. Сьогодні, як і раніше, існує багато дискусійних питань, пов'язаних із виникненням сучасних типів страхування: чи існувало воно в епоху Античності та Середньовіччя, які історичні корені його розвитку, визначення сутності страхової діяльності [1].

Розвиток страхових відносин аж до епохи Середньовіччя, тобто в період Античності, характеризувався наявністю трьох конструкцій організації страхових відносин: а) формування спеціальних страхових кас, названих касами взаємодопомоги; б) надання фінансових гарантій; в) надання грошових позичок. Відносини щодо страхування, які існують на перехідному етапі двох історичних періодів, з юридичної

точки зору можна розглядати як різновид суспільних відносин щодо захисту майнових інтересів при настанні певних подій (страхових випадків) за рахунок утворення відособлених фондів (кас), які формуються за рахунок внесення учасниками-страхувальниками грошових чи натуральних внесків, або шляхом видачі фінансової гарантії, або шляхом надання грошових позичок страхувальнику для покриття збитків у результаті настання страхового випадку [2, с. 230; 3].

Таким чином, основною формою страхування в давнину і середні століття була страхова взаємодопомога в професійних об'єднаннях. Як в рабовласницькому, так і у феодальному суспільстві страхування проходить певні стадії розвитку і розпадається, в свою чергу, на ряд окремих форм, починаючи від разової угоди про страхову взаємодопомогу і закінчуючи постійною взаємностраховою організацією статутного типу [4, с. 39].

Але необхідно відмітити що багато дослідників, особливо фахівці в галузі торгового і, зокрема, морського права, заперечують наявність страхування в давнину і в середні століття (до XIV ст.) На тій лише підставі, що тоді ще не існувало страхового договору. Вони ототожнюють виникнення страхування з появою останнього. Інші дослідники, не бачачи можливості заперечувати наявність відомих форм страхування вже в зазначених періодах, підкреслюють існування ще в ті часи страхових договорів і навіть страхових підприємств, подібних до сучасних [4, с. 33].

З точки зору видатного вченого радянських часів Райхера В. К., «феодалне і античне страхування належать до одного суспільно-історичного типу страхування. Однак між ними немає прямої, безперервної наступності, і феодальне страхування розвивалося заново, з нових відносин феодального суспільства, лише використовуючи, в порядку рецепції, окремі елементи античного страхування (наприклад, в галузі морської позики)» [4, с. 101].

У зв'язку з цим необхідно підкреслити той факт, що страхові правовідносини в період Середньовіччя далекі від сьогоденного праобразу. Причини їх слабого розвитку за часів середньовічного суспільстві слід шукати в самому характері існуючих тоді виробничих відносин. Зосередження страхування, переважно в галузях торгівлі та ремесла, пов'язані з натурально-господарськими умовами економіки. У цих умовах страхування виникає лише там, де зникає натурально-господарська замкнутість і зав'язуються міжгосподарський зв'язки і відносини. Істотне значення має тут і та обставина, що в області ремесла і – за деякими винятками для античного світу – в галузі торгівлі діє вільна праця, а отже, відпадає і можливість відшкодування шкоди від стихійних лих і тому подібних випадків шляхом прямого примусу, за рахунок чужої підневільної праці [4, с. 36-39].

Тому безперечним є той факт, що всі форми античного страхування, починаючи з угоди про розкладку збитків і до статутів римських колегій, зникли на декілька століть після розпаду Римської Імперії, й тільки після поступового розвитку товарно-грошових відносин і системи найманної праці у вільних містах з'явилися нові паростки страхування. Тобто у середньовіччі розвиток страхування відбувався заново, поза прямим історичним наступництвом зі страхуванням античного суспільства [1].

Початок середньовічного страхування дослідники відносять до X-XI ст. На відміну від античного страхування, середньовічне мало свої особливості. Так, первісна

назва середньовічних організацій – братства (гільдії). Кожен з членів середньовічного братства повинен був допомагати іншому в усіх його справах, і все братство повинно було допомагати кожному члену в усіх його справах, які не суперечили закону і моральності. [4, с. 58; 1].

На першому етапі свого існування гільдії ще не були організовані за професійною ознакою. У них ще об'єднувалися представники різних професій, але головним чином, звичайно, торгівлі та ремесла, а релігійні, політичні та інші суспільні цілі зливалися разом з господарськими в нероздільне єдність.

Поряд з двома основними категоріями професійних організацій середньовіччя – купецькими гільдіями і цехами – існували і деякі інші професійні об'єднання: наприклад, гільдії акторів і фехтувальників, спілки найманих солдатів і т. п. Говорячи про диференціацію старих гільдій на релігійні та світські, а світських – на «захисні» і професійні, слід мати на увазі, що такий поділ ніколи протягом усього середньовіччя не проводився з абсолютною послідовністю, гільдії, будучи формами політичної самоорганізації вільного міського населення, не могли не представляти собою відомої небезпеки для феодальної монархії. І цим пояснюється той факт, що і королі, і імператори, і церква неодноразово виступали проти гільдій, або зовсім забороняючи їх, або прагнучи позбавити їх суспільно-політичних функцій і обмежити їх діяльність функціями чисто професійного, господарського характеру.

На підтвердження цього можна навести укази німецьких королів, наприклад *sententiae* Генріха VII (сина Фрідріха II Гогенштауфена) від 1224 і 1231 рр., якими заборонялися всякого роду об'єднання та спілки, як би вони не називалися («*communiones, constitutiones, colligationes, confederationes vel conjurationes aliquas, quocumque nomine censeantur*»), без згоди сеньйора і короля; едикти римсько-німецьких імператорів, зокрема Фрідріха II Гогенштауфена, який заборонив в 1219 р. всі професійні об'єднання, пов'язані або не пов'язані з складанням клятви, крім цеху монетників [4, с. 59-60].

Таким чином, в епоху Середньовіччя (X-XIV століття) страхування розглядається як гільдійно-цехове [5]. Гільдії об'єднували людей різних професій, а цехи були об'єднаннями ремісників [6]. Перші гільдії виникають в Англії у X ст., в Німеччині – у XI-XII століттях; у Данії та Іспанії – в XII ст. [3].

Базуючись на принципах страхування професійних спілок, гільдійно-цехове страхування вирішувало питання надання взаємодопомоги, проте в угодах ні умови, ні розмір виплат у разі настання нещасного випадку не обговорювалися. Звичайно, з часом гільдійно-цехове страхування удосконалювалось, зокрема завдяки запровадженню регулярних внесків, встановленню переліку страхових випадків, у разі настання яких передбачалось відшкодування з урахуванням ступеня ризику [7, с. 61; 3]. Передбачався розмір виплат з цехової каси та взаємодопомога членів гільдії задля зменшення збитків, спричинених стихійними лихами, пограбуванням [7, с. 10; 6].

У професійних гільдіях як вид також можна виокремити об'єднання купців. Однією з найдавніших гільдій цього типу була *fraternitas mercatorum* в Кельні у XI-XII ст., яка потім розділилася на декілька окремих гільдій. Різновидом професійних гільдій були і німецькі закордонні «ганзи», які почали розвиватися у XI-XII ст., що мали свої центри в Лондоні, Брюггі та Новгороді.

У гільдіях взаємне страхування передбачало найрізноманітніші страхові випадки і розділялося на майнове і особисте. У сфері майнового страхування гільдії відшкодували збитки як від стихійних (загибель корабля, повінь, пожежа), так і від соціальних (пограбування, розбій) негараздів. Поряд із цими видами майнових втрат страховим випадком, що надавав право на допомогу з боку гільдії, було розорення члена гільдії незалежно від причин [1].

У сфері особистого страхування гільдії виплачували допомогу, головним чином, у випадку смерті, хвороби, інвалідності. У випадку смерті допомога надавалася на похорон і на підтримку вдови та сиріт. Допомога хворим здійснювалася у випадках особливо тяжкої або невиліковної хвороби. Іноді встановлювався список хвороб, що надавав право отримати страхову допомогу [4, с. 61-62].

Поряд із правом на отримання допомоги гільдії зобов'язували своїх членів надавати один одному активне сприяння у боротьбі проти того або іншого лиха: у боротьбі з небезпекою морського плавання, у гасінні пожежі, у захисті від пограбувань, у переслідуванні злодія тощо. Усі збитки, яких зазнав рятувальник жертви, відшкодувалися гільдією як і основний збиток від аварії, пожежі.

Гільдії покладали на своїх членів також і обов'язок з попередження страхових випадків і з рятування свого майна. Це особливо стосувалося пограбувань. Невиконання вказаних обов'язків (наприклад, порушення правил охорони майна, відмова від участі у розшуку і переслідуванні злодія) позбавляло права відшкодувати втрати. За участь у таких діях отримували винагороду не тільки інші члени гільдії, але і сам потерпілий [1].

Крім зазначених випадків, що зустрічаються і в сфері сучасного особистого страхування, гільдії виплачували допомоги на викуп з полону, для здійснення паломництва, а в давніші часи – брали на себе і виплату за ненавмисні злочини своїх членів [4, с. 62].

Вслід за купецькими гільдіями виділилася і друга категорія професійних гільдій – ремісні цехи, які швидко розвивалися і мали відповідну спеціалізацію.

Середньовічні цехи також були не тільки економічними спілками, але і релігійними, і соціальними. У цехах взаємне страхування було спрямоване, головним чином, на випадки, що стосувалися особистості його членів. Цех допомагав членам у разі нещасних випадків, турбувався про них під час хвороби або неспроможності до трудової діяльності внаслідок похилого віку. Цех зобов'язувався підтримувати сім'ю, що залишилася, а іноді навіть виховувати сиріт. Цікаво, що і тут на першому плані було забезпечення достойного похорону, і тільки пізніше з'явилося піклування про тих, хто залишився, і їх підтримка. Необхідні для цього кошти збиралися шляхом розкладки. Важливим кроком на шляху створення самостійної галузі страхування було те, що піклування про забезпечення сиріт було відділено від інших завдань і покладалося на вдовині і сирітські каси, що існували при цехах, послугами яких могли користуватися (пізніше) і сторонні особи [8, с. 18-19].

Цікаву паралель з гільдіями і цехами західноєвропейського середньовіччя утворювали японські «ко», які почали виникати з часів сиогунату (кінець XII ст.) і існували до епохи Токугава (до XVII ст.). На першому етапі свого існування це були виключно релігійні об'єднання, що створювалися для організації свят, паломництва

тощо. Пізніше починали виникати і світські. Внески набували регулярного (щорічного) характеру. Страховий фонд витрачався на допомогу при народженні і похованні, а також на допомогу вдовам і сиротам сімей членів «ко» [8, с. 62-63; 1].

Схожі з сучасними страхові компанії вперше з'явилися в Ісландії в XII ст. Це були союзи селян для взаємного страхування на випадок пожеж або втрати худоби [9, с. 49-50]. Цікавим є те, що саме в середні віки вперше виникають організації, які займалися діяльністю з надання страхових послуг. Так, перше страхове товариство було засновано селянами у XII ст. в Ісландії для взаємного захисту майна від пожеж та загибелі худоби [6].

Але найбільш популярним в Європі було морське страхування. Відомо, що вже в 1300 р. в Бельгії практикувалися прямі оплати морських ризиків за страхову премію. У наступному столітті були встановлені страхові тарифи на регулярні плавання з Лондона на континент і назад [9, с. 49-50].

Тому абсолютно виняткове положення в історії страхування займає інститут морської позики (*foenus nauticum*) – найцікавіший торгово-правовий інститут давнини і середньовіччя. Причиною виникнення цього інституту стала необхідність розширення торгівлі, насамперед сухопутної, яка вимагала додаткових витрат (кредиту) та гарантованого благополучного результату (страхування).

У середні століття інститут морської позики зустрічається ще задовго до загальної рецепції римського права. У XII і XIII ст.ст. морська позика отримала велике поширення на територіях сучасної Італії, південній Франції, а потім в Іспанії, Португалії і, нарешті, в країнах Леванту. Так, наприклад, в середині XII ст. у одного тільки генуезького нотаріуса Йоганна Скриб було здійснено за десять років (1155-1164 рр.) 500 договорів морської позики [4, с. 64-66].

Страхування, здійснюване поряд з морською позикою, було вже не взаємним страхуванням замкнутого колективу купців, а комерційним страхування купців представниками позичкового капіталу [4, с. 70-71].

У XII-XV ст.ст. на території сучасної Італії (у містах Флоренція, Венеція, Генуя) виникають перші організації взаємного транспортного страхування [6]. Саме розвиток морської та сухопутної торгівлі, необхідність в взаємному транспортному страхуванні сприяли появі, такої зараз розповсюдженій, цивільно-правової конструкції як договір страхування.

Передумовами появи договору страхування можна вважати заборону у 1234 р. декретом папи Григорія IX всі операції, пов'язані з лихварством. Відповідно до принципів Священного Писання, забороняючи і обмежуючи лихварство, церква сильно утруднювала розвиток морської торгівлі, але, в той же час, такі дії церкви сприяли становленню ефективної системи захисту від ризиків – появі страхового договору. Так торговці і банкіри, прагнучи обійти заборону церкви уклали договір, в якому встановлювалася ціна продажу і покупки товару в порту відвантаження і порту призначення. Різниця між ціною повторної покупки і продажу була ціною ризику і одночасно відсотком по позиці. Через такі схеми торговці, мореплавці і позичальники сприяли народженню страхового договору.

А вже у 1601 р. при парламенті Англії була створена комісія з розгляду спірних питань контрактів морського страхування [10, с. 24; 9, с. 49-50].

Середина XIV ст. характеризується зародженням інституту перестраховання і появою страхових посередників, іменованими куртъє (генеральні агенти). Так, з метою підвищення захисту інтересів страхувальника договір страхування укладався із двома і більше страховиками. Обсяги відповідальності кожного зі страховиків могли бути різними, але чітко закріплювалися в договорі страхування. Таким чином, договір страхування міг бути як двосторонньою, так і багатосторонньою угодою [2, с. 232; 3, с.16-17].

Поряд зі страхуванням – взаємодопомогою у професійно-корпоративних об'єднаннях і з елементами комерційного страхування в кредитних угодах існували в рабовласницькому і у феодальному суспільстві ще й інші, другорядні форми страхового забезпечення.

Так, наприклад, сюди, безсумнівно, відноситься старий, вцілілий ще й у феодальну епоху, ельзаський звичай, за яким односельці погорільця зобов'язані були допомогти йому побудувати новий будинок. Цікава й санкція за порушення цього звичаю: якщо хто-небудь відмовлявся від участі в допомозі, погорілець мав право оселитися у власному будинку порушника, вигнавши звідти його самого.

У зв'язку з цим великий інтерес представляє японська система взаємодопомоги «гумі», відомості про яку, в її різних формах (спочатку «гохо», потім «Гонін» або «Гонін гумі»), зустрічаються в джерелах від VII ст. до середини епохи Токугава (тобто більше, ніж за тисячу років). Хоча Ногухі, який описує цю систему, знаходить, що вона «приблизно відповідала старим європейським пожежним гільдіям», така аналогія не виправдується її змістом.

Поряд із зазначеними вище інститутами, які є пережитками родової взаємодопомоги, в середньовічному суспільстві зустрічаються й інші, ще менш типові правові форми страхового забезпечення. Це спеціальні заходи, що організовує державна, центральна або місцева влада, на добровільних або частіше на обов'язкових засадах, для здійснення тих чи інших, досить різноманітних задач.

Так, в XII ст., в окрузі м. Родезії (на півдні Франції) за декретом римського папи Олександра III було організовано під егідою духовенства обов'язкове страхування від крадіжок і грабежів (згодом також від грабежу і знищення майна у зв'язку з військовими діями). На відміну від типового для цієї епохи страхування, побудованого на професійно-корпоративних засадах, дане страхування носило муніципальний, територіальний характер і охоплювало різні верстви населення Родезії: духовенство, лицарів, солдат, купців та інших громадян. Застраховані вносили регулярні страхові платежі, диференційовані залежно від їх соціального стану.

Вказівки про державні заходи середньовіччя зустрічаються і в галузі морського страхування. За повідомленням фландрської хроніки XVII ст., граф Фландрії заступав у м. Брюгге в 1310 р., за клопотанням місцевих купців, страхову палату для страхування вантажів від морських небезпек – на комерційних підставах, із сплатою страхових премій за певними ставками. Про інший випадок повідомляється в хроніці XV ст. (Ф. Лопец, 1434): португальський король Фердинанд ввів в 1370 р. обов'язкове взаємне страхування для португальських судновласників, поширювалося на судна місткістю понад 500 тонн [4, с. 73-80].

Висновки. Зародження схожих на сучасні страхових правовідносин в період Античності, на жаль, не набуло гідного розвитку в період Середньовіччя. Античне страхування майже повністю зникло та не стало гідним підґрунтям для розвитку подальших страхових правовідносин, які пройшли складний шлях від релігійних до світських. V-XIV ст. характеризувалися виникненням більш чітких страхових норм, видів страхування, появою страхових компаній та договору страхування. Саме в цей історичний період появилось чітке виокремлення майнового та особистого страхування, зародилося соціальне страхування в ремісних цехах, інститут перестрахування та страхового посередництва, морське та торгове страхування набули комерційного значення та стали більш розповсюдженими. Поряд з зазначеними формами страхування продовжили існування другорядні форми страхового забезпечення: обов'язкове страхування від крадіжок і грабежів, яке носило муніципальний, територіальний характер і охоплювало різні верстви населення, обов'язкове взаємне страхування для судновласників.

Список літератури:

1. Микитюк В. О. Становлення та організація страхування в епоху Античності та Середньовіччя / В. О. Микитюк. – Режим доступу. – [Електронний ресурс] : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum%20/VKhnuvs/2009_47/47/8.pdf.
2. Чапічадзе А. Я. Етапи розвитку страхування / А. Я. Чапічадзе // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2002. – Вип. 19. – С. 228-233.
3. Кашкарьова О. В. Історико-правовий аналіз страхування як ланки фінансової системи / О. В. Кашкарьова // Право і безпека. – 2011. – №5. – С. 16-20.
4. Райхер В. К. Общественно-исторические типы страхования / В. К. Райхер. – М., 1947. – 282 с.
5. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінал, словоспол. / уклад. Л. О. Пустовіт, О. І. Скопченко, Г. М. Сюта, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
6. Ільченко Г. О. Історико-правовий аналіз передумов виникнення страхових правовідносин / Г. О. Ільченко. – Режим доступу. – [Електронний ресурс] : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum./RPIP/2013_12/ilchenko.pdf.
7. Кінашук Л. Історико-правовий аналіз передумов виникнення страхування / Л. Кінашук // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 12. – С. 60-62.
8. Вобль К. Г. Основы экономики страхования / К. Г. Вобль. – К. : Тип. И. Н. Соколова. – 1915. – VII. – 616 с.
9. Водолазська О. А. Еволюція та генезис поняття страхування / О. А. Водолазська // Науковий вісник: фінанси, банки, інвестиції. – 2012. – №4. – С. 49-53.
10. Борисова В. А. Страхові послуги : навч. посібник / В. А. Борисова. – Суми : Видавництво «Довкілля», 2004. – 408 с.

Озернюк А. В. Страховые правоотношения в период Средневековья / А. В. Озернюк // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2013. – Т. 26 (65). № 2-2. – С. 45-52.

Статья посвящена исследованию становления страховых правоотношений в период Средневековья, проанализированы особенности и предпосылки возникновения видов страхования и страхового договора. Автор делает вывод, что зарождение похожих на современные страховых правоотношений в период Античности не получило достойного развития в период Средневековья. Античное страхование почти полностью исчезло и не стало достойным основанием для развития дальнейших страховых правоотношений, прошедших сложный путь от религиозных до светских.

Ключевые слова: страховые правоотношения, виды страхования, страховой договор, период Средневековья.

INSURANCE RELATIONSHIPS IN THE MIDDLE AGES PERIOD

Ozernyuk G. V.

International Humanitarian University, Odessa, Ukraine

The article investigates the formation of insurance relationships in the Middle Ages period, analyzes characteristics and predictors of insurance and the insurance contract. The basic form of insurance in Antique and the Middle Ages periods was a mutual insurance in professional associations. In the slave and feudal society insurance was certain stage of development and splited to a number of separate forms, ranging from a single insurance mutual agreement and finishing to the constant authorized organization type. The origin similar to modern insurance relationships between Antique period, unfortunately, does not have a decent development during the Middle Ages. Antique insurance almost completely disappeared and was not worthy basis for further development of insurance relationships that have passed a difficult way from religious to secular. V-XIV centuries characterized by the emergence of stricter insurance regulations, insurance, insurance companies, and the advent of the insurance contract. This historical period dawned clear separation of property and personal insurance. Institutes of reinsurance and insurance mediation, marine and commercial insurance became more widespread. Along with these forms of insurance secondary forms of insurance continued their existence: compulsory insurance against theft and robbery, compulsory mutual insurance for shipowners. However, it should be noted that many researchers, especially the experts in the field of trade and, in particular, maritime law, deny the existence of insurance in Antique and the Middle Ages. The reason is only that if there were no insurance contract in that period. They identified the emergence of insurance with the advent of the contract.

Key words: insurance relationships, insurance complexion, insurance contract, the Middle Ages period.